

Ajánlás a „Minthogy immár schola mestert tartanak” címmel közreadott forrásgyűjteményhez

Négyszáz esztendőnyi távolba kell visszalépnünk a magyar művelődés történetében, hogy megértsük e kötet címül írt mondatának jelentőségét: *Minthogy immár schola mestert tartanak...* Magunk elé kell idéznünk a XVI. század végének felső-magyarországi protestáns világát, amikor ezt a megállapítást – nem kevés örömmel és felelősségtudattal – papírra vetették, hiszen a magyar református *iskolarendszer* kultúrhistoriájának kezdőpontján a szerepkeresés tanúi lehetünk. A nyelv eszközeivel megfogalmazódó határkő ez a mellékmondat, hiszen új időszámítás kezdetét hirdeti régióink neveléstörténetében. A megreformált hitet vallók nyilvánítják ki ekkor, hogy egyházi szervezetük kiépítése után megvalósult a második nagy lépés: szellemi hatásuk intézményesen érvényesülhet az ifjúság körében is.

A kötet dokumentumai a maguk frissességében, elemi mozgásukban tárják föl annak az időszaknak a szellemi és anyagi folyamatait, amikor a városokban és falvakban programszerűen nyitják meg az iskolakapukat a helvét hitvallást valló egyházközségek, hogy a tanítások befogadására képessé tegyék ifjú híveiket. A Felső-Magyarországon, az abaúji, a borsod-gömör-kishonti, az ungi, a zempléni református egyházmegyékben megnyíló iskolák, munkálkodni kezdő iskolamesterek mindennapjait ismerhetjük meg a seniorok (esperesek) egyházlátogatási jegyzőkönyveiből, amelyek a maguk jelenének kihívásait tükrözik, s gazdag forrásaivá lettek a történeti kutatásnak.

A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményében őrzik ezeket a most kötetbe rendezett iratokat, amelyekbe eddig is bele-belelapoztak ugyan a történészek, de amelyek most válnak széles körben közkinccsé. Bennük az eszmei tartalmak, az emberi tényezők, a társadalmi szerveződések, a gazdasági kérdések, a nyelvi és életmódbeli jellemzők egyaránt tanulmányozhatók. Aligha becsülhetjük túl az itt föltáruló információk jelentőségét, ha tudjuk, hogy a szervezett hazai protestáns népoktatás kezdeteiről máig nem sikerült teljesen hiteles képet rajzolnia a neveléstörténetnek.

A XVII. század a nagy szellemek kora. A protestáns művelődés olyan óráinak hatása érvényesülhetett, mint a magyar *Szenczi Mol-*

nár Alberté, Gelei Katona Istváné, Apáczai Csere Jánosé, vagy a korabeli európai műveltséget Erdélyben és Felső-Magyarországon meghonosító tudósoké, mint *Johannes Alstedius*, *Johannes Bisterfeld*, *Ludovicus Piscator*, illetve *Johannes Amos Comenius*. Megtörtént tehát az elméleti alapozás, kibontakozhatott az akadémiákon – Gyulafehérvárott és Sárospatakon – az értelmiségi elit képzése. Bizonyos belső harcokat is meg kellett azonban vívni, s a puritanizmus körüli csatározások nyomán követhetők e kötet Sárospatakhoz, Tolnai Dali Jánoshoz kötődő szemelvényeiben. Mire Comenius – pontosan 350 évvel ezelőtt! – Patakra érkezett, elcsitulak már ezek a viták, kialakult valamiféle egység az iskolakultúra vonatkozásában. Apáczai és Tolnai Dali egyaránt kifejtette az elemi ismeretek általános oktatásának fontosságát, mégis kesedelem mutatkozott az anyanyelven oktató alapfokú református iskolahálózat kiépítésében. Ezzel magyarázható, hogy Comenius is szóvá tette a latin nyelvű panszofikus iskola hiányos alapjait *Gentis felicitas* című művében, ugyanakkor elméleti és módszertani síkon egyaránt segítséget nyújtott az elemi fokú oktatás, a nemzeti iskola korszerű formájának megteremtéséhez.

Miközben az egyházlátogatási feljegyzések – természetüknek, funkciójuknak megfelelően – a problémákat rögzítik, kevésbé látjuk e forrásokban a pozitív példákat. Pedig bizonyos, hogy Comenius Patakon írott gondolatai nem maradtak hatás nélkül a felső-magyarországi iskolamesterekre, akik közül sokan ott nyerték képzésüket. A *Schola Ludusban* (1657) színjáték formájában is elhangzanak a nagy pedagógus nézetei, amelyekből most Bollók János fordításában idézek. A didaktikus így jellemzi a triviális iskolát: „Az általános iskola elemi iskolaként működik, és a gyermekek számára van, akiknek az érzékeit kell képezni az érzékelhető dolgokkal kapcsolatban”. Ez az alapfokozat három osztályból áll Comenius rendszerében. Amikor a tanítót megkérdik, mire neveli a gyermekeket az *első* classisban, így válaszol: „Istenfélelemre, jó erkölcsökre, illetve a betűk ismeretére, írásra és helyes kiejtésére”, Azután a nevelés hogyanjára is kitér. „Arra tanítom őket szóban és példamutatással, hogy iskola előtt és iskola után, étkezés előtt és étkezés után, lefekvéskor és felkeléskor letérdelve, kezüket összekulcsolva, szemüket az ég felé emelve, a teljes áhítathoz illő testtartással fohászodjanak Istenhez... Továbbá, hogy pontosan ismerjék Isten akaratát, naponta elismétlem velük a Tízparancsolatot, továbbá elégtételként a Hiszekegyet és hasonlókat. Elviszem a szent gyülekezetbe is, és arra tanítom őket, hogy ott fegyelmezetten viselkedjenek, mintha Isten és az angyalok színe előtt volnának. Mert bár a szentbeszédek meghaladják értelmi képességüket, így mégis hozzászoknak Isten szent helyének tiszteletéhez, és annak tudatához, hogy ők az egyház polgárai és Isten háznépéhez tartoznak.” Az istenfélelemre neve-

lést követően az erkölcsi nevelésről ezt olvashatjuk: „Példamutatással és intelmekkel szoktatom őket ételben és italban a mértéktartásra, öltözködésben a tisztaságra, a feljebbvalók iránti tiszteletre és a szolgálatkész engedelmességre az utasítások és a tilalmak betartásában egyaránt; azután meg igazmondásra, hogy ne tévesszenek meg soha senkit hazugsággal, és igazságosságra, hogy sohase vegyenek el semmit, ami a másé, sem úgy, hogy ellopják, sem úgy, hogy eldugják; továbbá folytonos munkára és foglalatosságra... Változatos módon próbálkozom viszont azzal, hogy a sérelmekkel szemben béketűrőkké formálódjanak (hiszen ez az erény az alapja a keresztény magatartásnak); azt pedig, hogy végül inkább akarják, hogy a más akarata irányítsa őket, mint a sajátjuk, az engedelmesség folyamatos gyakorlásával érem el.” A harmadik nevelési területtel kapcsolatosan elmondhatja e játékban Comenius a tanítóval azt is, hogy ha bölcséletre nem is taníthatja még a gyermekeket „egyengetem számukra a bölcsességhez vezető utat, mégpedig azáltal, hogy rövid és kellemes úton tanítom őket a betűkre, melyek minden műveltség megszerzésének egyetemes eszközei és kulcsok a bölcsesség kincsházához”. Itt is bemutatják a szereplők az olvasástanítás módszerét.

A *második* osztályban a tanító így összegezi feladatát: „Megtanulnak tőlem hibátlanul olvasni, írni, kezdő szinten számolni és énekelni, ennél jobban erkölcsösnek és istenfélőnek lenni”. Bemutatja a szépírás módját, erkölcsi tanítást tartalmazó mondatokat, majd szövegeket olvastat. Megtanítja a zeneelmélet alapjait, a kulcsokat, a hangjegyeket, a zenei hangsort, hogy – mint az egyik tanítvány megfogalmazza – „a zsoltárokat, a himnuszokat és a vallásos énekeket önerőmből helyesen megtanulva szépen énekelhessem, én énekemmel dicsérhessem Istent és gyönyörködtessem a lelkemet a szentek gyülekezetében és másutt”.

Az alapképzés *harmadik* szintjéről így nyilatkozik a tanító: „Arra tanítom őket, hogy az anyanyelvükön gyorsan olvassanak és írjanak, hogy szemléljék és megértsék a világ alapvető dolgait, és hogy mindezeket milyen szavakkal fejezzék ki”. Comenius szereplője nyilvánvalóvá teszi feladata kettősségét: „az osztályomból egyesek hamarosan a latinos iskolába, mások a műhelyekbe és a földműveléshez fognak átkerülni, hogy mindegyikük a legjobb útravalóval távozzék”. A tanító szerint az előbbi csoportba tartozóknak az addigi oktatásból az a hasznuk, hogy érzékszerveik gyorsasága „a legbiztosabb eszközük lesz a széles körű műveltség megszerzéséhez”, az utóbbiak számára pedig az a jó származik, hogy „ők is jobban hasonlítsanak az emberekhez, mint az okatlan állatokhoz; hogy figyelmesebben hallgassák és jobban megértsék a szentbeszédeket, valahányszor hallják őket, hogy nyitot-

tabb szemmel járjanak Isten alkotásai között, és ésszerűbben végezzék munkájukat”.

Nagy oktatástanának XXIX. fejezetében fejtette ki eszméit Comenius az anyanyelvi iskoláról, vagyis a népiskoláról. Dezső Lajos fordításában idézek belőle. Kiindulópontja az, hogy „a népiskolák a latin iskolák elé teendők”, a „mindkét nemen levő összes ifjúság nyilvános iskolába küldendő” és „az egész ifjúságot először népiskolába kell küldeni”. Ebben eltér álláspontja Alstediusétól, aki szerint a nagyobb szellemi műveltségre törekvő ifjak egyenesen a latin iskolába küldendők. Comenius az egyenlő és általános alapozó oktatás híve volt „mindazoknak, kik emberekül születtek”; mindnyájukat „minden erényre akarom képezni: a szerénységre, egyetértésre, kölcsönös előzékenységre”. Nem lehet hatéves korban eldönteni, ki mire képes, s a származástól függetlenül kell azonos esélyeket biztosítani, hiszen – írja szemléletesen Comenius a később Erdélyi János által is használt metaforával: – „A szél onnan fúj, ahonnan akar, s nem is mindig ugyanazon időben kezd fújni”.

Van azonban Comeniusnak egy témánk szempontjából különösen fontos további érve: „az én egyetemes módszerem nemcsak a mind közönségesen kedvelt latin nyelvet óhajtja elérni, hanem minden nemzet anyanyelvének tanulására nyit utat, a törekvést a népiskolának önkéntes átugrásával zavarni nem szabad”; hiszen „a gyermeket idegen nyelvre tanítani akarni az anyanyelv ismerete előtt, annyi, mint őt lovagolni tanítani, mielőtt járni tudna”. Az összes 6-12 éves gyermeknek mindazt meg kívánja taníttatni, „aminek egész életükben hasznát veszik”, s ebbe beleérti az anyanyelven való olvasást, a nyelvtani szabályok betartásán alapuló írást, a számolást, a mérést, az éneklést, a zsoltárok könyv nélküli betanulását, a káté és a bibliai jelesebb mondasok ismeretét, az erkölcsi szabályok betartását, a községi és a családi együttélésre való felkészültséget, a világismeret alaptényeiben való tájékozottságot és az isteni gondviselés szerepének felismerését, valamint a legfontosabb mesterségek alapjait. Ezt a tudáskincset foglalta egybe képi szemléltetéssel az *Orbis Pictus* című tankönyvében.

Comenius népiskolai felfogásának néhány alapelemét fel kellett idéznünk, mert ha valamikor a kötetben megtestesülő valóságot elemezni kívánjuk, össze kell vetnünk e felfogással a korabeli iskolai törvényeket, zsinati határozatokat, illetve az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből előttünk föltáruuló iskolai gyakorlatot. Nem lesz ez egyszerű feladat, hiszen az oktatás tartalmáról és módszereiről csak közvetett információkhoz jutunk, a példamutató iskolai munkát csak elismerő jelzőkből és nem szakszerű leírásokból ismerhetjük meg.

A korlátok ellenére az itt bemutatott anyag felbecsülhetetlen értékű. Szinte regénybe illő esetekről olvashatunk (például az olaszi

mester viselt dolgai kapcsán); bepillantunk a lelkész és a tanító hétköznapijainak valóságába, anyagi gondjaiba; megismerjük az iskolát adományokkal támogatók szándékait; olvashatunk a kor föld- és szőlőműveléséről, az életmóddal összefüggő adalékokról; feltárnak a XVII. századi szokások és erkölcsök; pillanatképeket láthatunk a diákközösségek, a coetus életéből; értesülünk Lorántffy Zsuzsannának a diákság miatti csalódottságáról; tanúi lehetünk az eltérő felfogások ütközésének (például a sárospataki logikaoktatás ürügyén); tanulmányozhatjuk a korabeli, latinnal kevert magyar köz- és szaknyelvet.

Impozáns ismeretanyag közvetítője tehát e kötet. A tudományosság szempontjából gyümölcsöző a tények probléma-centrikus bemutatása, az ügyek kivizsgálásában az érvek és ellenérvek (a vád és a védekezés) rögzítése, továbbá az a tény, hogy ezek a feljegyzések egy pontosan körülhatárolható, de etnikai és vallási szempontból nem egységes, a 15 éves háború (1593-1606) pusztító következményei által sújtott, a Habsburg-hatalom és az erdélyi fejedelemség határmezsgyéjén fekvő régióhoz kötődnek. Mindez drámaibbá élezi a közléseket, s megérthetőbbé teszi az ellentmondásokat, a gátló tényezőket. Az elemzés valószínűleg megerősíti azt a véleményt, hogy a református iskolák ebben az időben is fokozatos fejlődésre voltak képesek, s épp az egyházlátogatások tapasztalatain okulva emelkedhetett tovább a bennük folyó nevelőmunka színvonala.

A református scholák és scholamesterek hátrányos helyzetből indultak: bizonytalanabb létalapokkal rendelkeztek, mint a katolikus szerzetesi iskolák; tartalmi céljaikat, nevelőmunkájuk tartalmát, a működés formáit épp a tárgyalt időszakban kellett kialakítaniuk; meg kellett birkózniuk a társadalmi, a gazdasági, a hitéleti és a személyes jellegű ellenhatásokkal. Teljesítményüket mégis pozitív előjellel minősíti azoknak a névsora, akik ebben az időszakban neveltjei voltak ennek az iskolarendszernek. Csak példaként említem az Abaújszántón, Göncön, Patakon, Újhelyben tanuló Geleji Katona Istvánt, a gönci iskolát látogató Szepsi Csombor Mártont, a pataki scholában diákoskodó Czeglédi Istvánt, id. Csécsi Jánost, Gyöngyösi Istvánt, Komáromi Csipkés Györgyöt, Mikolai Hegedűs Jánost, Tolnai S. Mihályt. A hazai reformációnak a harmadik, negyedik nemzedéke nőtt ki ebből az iskolahálózatból, amelynek tárgyi világáról – épp az itt közölt följegyzéseknek köszönhetően – többet tudhatunk, mint az előzményekről.

E kötet bevezető tanulmányában Dienes Dénes szakszerű, hiteles leírását adja a Tiszáninneri Református Egyházkerület korabeli viszonyainak, a dokumentumok keletkezési idejének és körülményeinek, vállalkozik a lelkész, a tanító, a diák helyzetének és a társadalmi környezetének bemutatására, tehát támpontokat kapunk a dokumentumok tartalmának elemzéséhez. Így, továbbá a dokumentumokat kísé-

rő, minden részletre kiterjedő jegyzetapparátussal, szójegyzékkel, mutatóval válik teljessé e kötet anyaga, amely bőven kínál felfedeznivalót az érdeklődő olvasónak.

A bemutatott korszakra esik - 1654 áprilisában - Comenius ajánlásának megírása a *Schola Ludus* sárospataki kiadásához. Ebben - többek között - azt írta: „nemcsak az érzékeket akarjuk fejleszteni, háttározottabban fordítva a tárgyak felé őket, s nemcsak a nyelvet, megnevezve a dolgokat, hanem az erkölcsökre, cselekvésre, az élet ügyeinek intézéséhez szükséges, körültekintő okosságra, s végül magabiztos viselkedésre is nevelni akarunk”. E program megvalósításának csírái ott vannak a XVII. századi felső-magyarországi scholák jobbjáiban. S bár a kibontakozó ellenreformáció a századvégen meggyöngítette a református iskolázás intézményrendszerét, azt szétzúzni többé nem lehetett, megvoltak a szervezeti, tárgyi, személyi alapok egy új építkezéshez.